

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR
INTERDISZCIPLINÁRIS DOKTORI ISKOLA
ÓKORTÖRTÉNETI DOKTORI PROGRAM

A KÁRPÁT–MEDENCE ÉS AZ ANTIK VILÁG NÉPEINEK TÖRTÉNETE, KULTÚRÁJA ÉS KAPCSOLATAIK
AZ ÓKORBAN

KŐFALVI CSILLA

PARS PRO TOTO

KÍSÉRLET A CSÁSZÁRKORI MINTAKÖNYVEK REKONSTRUKCIÓJÁHOZ PANNONIÁBAN

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

PÉCS

2024

I. A DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉMÁJA ÉS CÉLJA

A szakirodalomban számos utalás történik a római mintakönyvekre. Sajnálatos tény, hogy a bizonyítottan antik mintakönyvek az évszázadok során megsemmisültek, csak az egyes műalkotások, tárgyak pontos, vagy csak részleteikben hasonló vonásaiból lehetett következtetni egykori meglétükre. Magna Graeciában az antik görög, Egyiptomban a fáraók korának mintegy háromezer éves tradíciói és a hellénizmus kulturális hagyatéka, a kelta autochton lakosságú tartományokban a La Tène előzmények élnek tovább. A renaissance, később az eklektika is merített a császárkori mintakönyvek motívumaiból, illetve a mintakönyvek alapján készült és fennmaradt emlékekből – mintegy másodkézből.

A mintakönyvek fontos eszközei voltak a különböző műhelyeknek, ahol a minták alapján választhattak a mesterek vagy a megrendelők. Úgy tűnik, hogy a birodalom szerte elterjedt mintakönyvek egységesebbek voltak, de számos forrásból merítettek mintákat, elemeket. Ezt az is megerősíti, hogy háromdimenziós alkotásokat leképeztek kétdimenziós formában is, például a szobrok, szoborcsoportok témája, megfogalmazása fellelhető falfestményekben, mozaikokban, de a hétköznapi használati tárgyakban, divatcikkekben egyaránt.

Korábban egy-egy történelmi periódusban a művészeti megfogalmazások is változtak, amelyek nemcsak időben, hanem térben is módosulhattak, illetve újabb elemekkel gazdagodhattak.

A római mintakönyvek forrásául a görög világ alkotásai szolgáltak, amelyeket legtöbbször szolgai módon másoltak az Imperium Romanumban. Ez azonban az utókor számára nagy értékkel bír, mivel az előképül szolgáló görög művek egy része már megsemmisült és csak római másolatban szerezhethetünk információt róluk.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem a témakör vizsgálatánál, hogy a különböző kultúrákban kialakult látásmód átvétele milyen módon és milyen forrásból történt a birodalomban. Példának egy téma görög dombormű vagy egy váza ábrázolása volt-e a mintakönyv ősforrása.

II. A DISSZERTÁCIÓ TÉRBELI ÉS IDŐBELI KERETEI

A római mintakönyvek egykori meglétére néhány homályos utaláson kívül legtöbbször az analógiák vizsgálata alapján történő meghatározáson volt a hangsúly. Egy-egy tartomány – így Pannonia – esetében az egyes elemek azonosságából való kiindulás is gyümölcsöző lehet. Ez is indokolta a tanulmány címét: „Pars pro toto”, amely egyben utal arra is, hogy a részletekből, analógiák hasonlóságából vagy azonosságából felépülő pannoniai mintakönyvek témáját vizsgáljam.

Terjedelmi okokból a császárkor időbeli keretei közé illesztettem be kutatási témámat, és csak rövid kitekintést adtam a mintakönyvek további életére és az antikvitás mind a mai napig élő örökségére.

III. AZ ANYAGGYÚJTÁS MÓDSZERTANA

A forrásadatok különböző eszközökkel, módszerekkel való másolása és leképezése során a létrejövő új művek további változásokat is eredményezhettek, amelyeket méret-, és anyagbeli lehetőségek is befolyásoltak. Értelemszerűen egy nagyméretű, háromdimenziós szobor kétdimenziós falfestményen, vagy egy domborműves övvereten változásokat hozhatott létre.

A Pars pro toto jegyében kézenfekvőnek látszott a mintakönyvek szempontjából a mozaikok vizsgálata. Ha egy mozaikot elemekre bontunk, majd ezeket hasonlítjuk össze szín, forma, variáció stb. szempontjából, az egy tartomány anyagán belüli azonosságok megerősítik a mintakönyv helyi használatát. Ráadásul, mivel a figurális centrális képmezők egy részénél bizonyítható, vagy felmerül a mozaikrész importálására további lehetőséget kínál más provinciákkal való kereskedelmi kapcsolatra, a vándor mesterek terjesztési területére stb. A vizsgált leletek időbeli besorolása, területi elterjedésük a tartományon belül egy-egy műhely működési idejét és áru terítését is segíti körvonalazni. Ez természetesen nemcsak a mozaikokra, hanem az egyéb leletekre is érvényes. A kronológiai időszakok meghatározása pedig Pannonia gazdasági erejének, kulturális irányultságának változásaira is támpontokkal szolgál.

A téma bevezetéséhez röviden összefoglaltam az antikvitás mozaikművészetét és a készítés során alkalmazott technikai eljárásokat. Ugyancsak fontosnak tartottam a *musivariusokra* vonatkozó jogi szabályozási formák áttekintése is. Ezek ismeretében már rá lehetett térni az egyes pannoniai városok, települések mozaikjaira. Esetenként rövid kutatástörténettel kellett kiegészíteni a települések anyagát, amikor újabb szempontok merültek fel a kutatási módszerek változása ill. újabb eredmények – a korábbi ismereteket módosító – meglétére.

IV. A KUTATÁS MÓDSZERTANA

A mintakönyvek rekonstrukciója különböző tárgytypusok leletanyagának vizsgálata során lehetséges. A köemlékek, építészeti emlékek, falfestészet, monokróm, polikróm mozaikok, kis- és nagyplasztikai alkotások mellett fontos még a kézműipari termékek elemzése, ahol szintén megjelennek a mintaelemek, így például a bronz és ezüst használati tárgyak, pecsételt és festett kerámiák, fibulák, csonteszközök, cameák rendkívül nagyszámú anyagában.

A rekonstrukcióhoz fontos alapanyagul szolgálnak az építészeti emlékek, amelyek közül számos épülethez kapcsolódó töredék maradt fenn Pannoniában. Az építészeti kőemlékek díszítő motívumai a mintakönyvek rekonstrukciójához nyújtanak további támpontot.

A mintakönyvek rekonstrukciójához szükséges az egyes alapminták és variációik meghatározása, egyúttal megjelölve, hogy mely területeken és milyen kivitelben alkalmazták azokat. A rendkívül nagy leletanyag miatt teljességre nem lehet törekedni, ugyanakkor Pannonia esetében sem lehet teljesen mellőzni az Imperium Romanum leletanyagait. A mintakönyv rekonstrukcióra több lehetőség kínálkozik. Legcélravezetőbb azonban, ha a legkorábbi pannoni emlékeket a lehető legkisebb elemeire bontjuk, majd ezek kombinációit állapítjuk meg ugyanazon a tárgyon. Így egyrészt megrajzolható a mintakönyv legkisebb eleme, másrészt a variációk későbbi emlékeken való feltűnése a tipokronológia meghatározására is alkalmassá válik. Ugyanakkor a többi tartomány anyagából néhány párhuzamokként említett leletek összevetéséből a regionális különbségek is megállapíthatók. Minden esetben azonban fel kell hívni a figyelmet az információ-csökkentő tényezőkre, a sporadikusságra, töredezettségre.

V. A DOKTORI ÉRTEKEZÉS FELÉPÍTÉSE

Az értekezés öt típusú forrásanyaghoz sorolható (mozaikművészet, kőemlékek, csontfaragványok, a fémművesség emlékei, középkori mintakönyvek) lelet, műalkotás, történeti és régészeti műtárgy, objektum meghatározásával, elemzésével, analógiáival, a történeti és ikonográfiai kontextus ívét felrajzolva, kronológiai támpontokra támaszkodva tesz kísérletet az elméleti mintakönyvek egyes elemeinek rekonstrukciójára, kitekintést adva az ókor egyes művészeti műhelyeinek tradícióira, történetére.

1. Mozaikművészet az antikvitásban

A mozaikművészet a görög kultúra klasszikus korszakában jelent meg; a mozaikok készítése összetett mesterség volt: számos típusa (padló-, fal-, mennyezetmozaik) és készítési technikája különböztethető meg. A mozaikművészet antik történetét az építészethez és a festészethez fűződő viszonya határozta meg. Műfaja a nagy tradícióval bíró társművészetek eszköztárából számos elemet alkalmazott: felhasználta a görög vázafestészet grafikai felfogását, a falfestészet síkfelosztó módszerét, valamint a textilművészet kompozíciós elemeit is. A műhelyek

(*officinae*) mozaikművészei mintakönyveket használtak (mintalapokat, másolólapokat), amelyek motívum-, mustra- és mintagyűjteményt tartalmaztak.

A mesterek valószínűleg egy közös repertoárból merítettek, miközben a mintakincs alapján az adott mozaikok személyes változatait alkották meg.¹ A mozaikkészítő mesterek a helyszínen és a környéken fellelhető nyersanyagokból dolgoztak, ami egyben azt a lehetőséget is felkínálja, hogy a *tesserák* anyagának vizsgálata egyúttal az adott mozaik részlet eredetére is rávilágíthat.²

2. Mozaikok

Savaria

Savaria esetében is érdemes volt a hosszú időre visszatekintő kutatások történetét összefoglalni. Jó példával szolgáltak erre az 1791-es savariai mozaikok is. A Kr. u. 43-ban *colonia* rangot kapó város igen fontos szerepet töltött be a távolabbi tartományokkal való kapcsolattartásban a Borostyánút egyik állomásaként. A birodalom szívéét, Itáliát kapcsolta össze az Aquileiától északra fekvő tartományokkal, sőt a barbár vidékeken át egészen a baltikumi tengerpartok borostyán lelőhelyekig elvezette a rómaiakat. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a Kr.u. II. századtól Pannonia Superior vallási központjává vált. Később – a tartományok területi és közigazgatási felosztása után – Pannonia Prima provincia székhelye lett.

Ugyancsak itt merült fel a mozaikművészet egyik lényeges díszítőelemének, az *oscillumoknak* a bemutatására is. Kiemelt fontosságú a mintakönyvek szempontjából is a savariai császári palota. A késő császárkorban az épületegyüttes nyugati részén egy kisebb, apszisos termet alakítottak ki, amelyet később nyugat felé meghosszabbítva alakítottak ki dísztermet. A terem apszis nélküli 663 m²-nyi alapterülete a padlóburkolatok elemzésére nyújtott lehetőséget.

A helytartói palota fogadóépületének mozaikpadlója Pannonia legnagyobb megmaradt, egybefüggő mozaik felülete.

Baláca

Ugyancsak kiemelt figyelmet érdemel a Nemesvámos–Balácapusztá határában feltárt villa, amelynek több termében is megmaradtak a mozaik padozatok. Az épület egy nagy, mintegy

---

¹ In: Bruni, M. G., 2009. The Monumental Villa at Palazzi di Casignana and the Roman Elite in Calabria (Italy) during the Fourth Century AD. Ph.D. USA: UC Berkeley

² Lichtenberger, A. – Raja, R. (2017). Mosaicists at work: the organisation of mosaic production in Early Islamic Jerash. *Antiquity*. 91 Issue 358, p.1005.

kilenc hektárnyi területen elterülő egykori pannoniai nagybirtok villája a Balaton–felvidék egyik legismertebb római kori lelőhelye. Igen korán, 1906–1909 között tárták fel az 1. számú római épület négy mozaikpadlóját. A peristylumos főépület első periódusa a Kr.u. I. század végére – II. század elejére keltezhető. További pontosítást tettek lehetővé a falfestmény-töredékek és egy elrejtett éremlelet, amely arra utalt, hogy a Kr.u. II. és III. században jelentősebb károk érthették az épületet. Ezt követően nagyszabású építészeti átalakítások zajlottak. A villagazdaság megközelítőleg a Kr.u. IV. század végéig volt használatban. Átélt a markomann háborúkat és élvezhette a Severus-kor fellendülésének éveit.

Az értekezés a 8., 10., 20. és 31. terem mozaikjait ismerteti.

Az épület délkeleti részén került elő a 8. terem, a peristylum és a hosszú folyosó közötti öt szobából álló traktusban. Mozaikpadlója egyszerű, sakktáblára emlékeztető fekete–fehér geometrikus mintázatú. Felváltva keskenyebb sötét és szélesebb világos csíkokkal díszítették, közöttük pedig kisebb világos négyzetek vannak, közepükön nyolcágú csillagformával. További díszítések is megfigyelhetők a 40,8 m² nagyságú bicolor mozaikon. Ennél a mozaiknál térhettem ki az *opus tessellatum* és *opus sectile* készítés-technikára is. Ezekből lehetett levonni azt a következtetést, hogy a geometrikus típusú mozaikpadlók keltezése aligha határozható meg pusztán a motívumok alapján. Az, hogy nem ismert pontosan azonos kompozíciójú geometrikus padlómozaik, egyben azt is igazolja, hogy a *musivarius* a mintakönyv elemeit egyedi kombinációban alkalmazhatta.

A villagazdaság főépületének 10. helyiségét többször is átépítették. Mozaikpadlója a geometrikus díszítések bonyolultabb fajtájához tartozik, a világos alapon sötét körvonalakkal kirajzolódó formák színesek. A geometrikus minták mellett megjelennek a négyszirmú rozetták és az egyszerűsített indamotívumok, valamint a csillagok a polichrom mozaikon.

A *cubiculum* és a *triclinum* padlómozaikjai nem egységesek, igazodnak a helyiségek mobil használati berendezési tárgyak elhelyezési lehetőségéhez. Feltehető, hogy a padlók mintázata ezért követ több különálló, kisebb mezőkre való kiosztást. Külön kiemelendő a terem geometrikus pszeudo-emblémája és annak párhuzamai birodalom-szerte.

A 20. számú helyiség díszburkolatos az *opus tessellatum* mozaikjával. A Baláca vidékéről származó különböző színű mészkő *tesserái* megerősítik a helyi készítést. A mozaik közepén figurális díszítmény helyezkedik el. Bár a központi emblémája sérült, kivehető a megmaradt részletein madár farktolla, zöld levelek és piros bogyók. Az ábrázolás hasonló az apszis központi mezőjének képéhez, ahol egy vagy több madár bogyót csipeget az ágakról. A többi helységhez hasonlóan itt is megjelenik a közkedvelt pelta-motívum, és a birodalom szerte elterjedt *kantharos* minta. A különböző motívumok számos párhuzama ismert a birodalom

tartományaiban, köztük a Borostyán út kiinduló állomásán, Aquileiában és Gradoban. Fontos megjegyezni, hogy Pannoniában a Pók utcai mozaikpadlón is feltűnik.

A 31. terem mozaikpadlója részleteiben sértetlenül megmaradt; sokrétű, színes, geometrikus, virágos díszei, festményszerű emblémái még a Római Birodalom nagy, távoli központjaiban, a magaskultúra központjaiban is kitüntetett helyet és elismerést jelentenek. Itt is feltűnik a *kantharos* minta. Külön részt szenteltem a szegélymintáknak és a padlómozaik főmezőjében madáralakkal díszített emblémának.

Pécs, a Káptalan utcai mozaik

A Pécs, Káptalan utcai mozaik több szempontból is több tanulsággal szolgál. Az 1841-es építkezés során előkerült mozaik töredék számos kutatót foglalkoztatott, hányattatott sorsa miatt csak töredékei maradtak meg mára. Legutóbbi tanulmány során a részletekből lehetett építkezni. A *tesserák* anyaga és színe, a készítési technika elemzése után a vizsgálható megmaradt töredékek rávilágítanak a mozaik készítés módszerére (*nucleus, supernucleus, tesserák* fugázása), amelyet már Vitruvius is megemlített. Végül az egyes töredékekből lehetett csak az egykori teljes mozaikot rekonstruálni, felhasználva a kisebb elemek azonosságát és minta eltéréseit. Utolsó lépés volt a kutatás során az épület egykori funkciójának meghatározása, amelyről különböző feltételezések láttak napvilágot.

Alsórajk – Kastélydomb

A lelőhely a Hahóti-medence³ keleti szélén, Alsórajk községtől nyugatra, a Hahótra vezető földút és a Nagykanizsát Zalaegerszeggel összekötő vasútvonal kereszteződésénél található.

---

³ A MTA Régészeti Intézete kutatócsoportja Redő Ferenc, majd Szőke Béla Miklós vezetésével és a Zala Megyei Múzeumok Igazgatóságával együttműködve mikroregionális kutatásokat folytatott Zala megyében, a Balatontól nyugatra fekvő hahóti medencében. A hahóti munkák előzménye a kis-balatoni leletmentő akció volt, melyet az intézet – Bánffy Eszter, Bondár Mária, Kvassay Judit és Szőke Béla Miklós – a Zala megyei múzeumi szervezet munkatársaival együttműködve végzett. A munkálatok módszertanát és hangsúlyait természetes módon befolyásolták az eltérő történeti adottságok különösen, ami a római majd a Karoling jelenlétet, s a zalai régióra vonatkozó középkori írásos forrásanyag gazdagságát illeti. Az 1986–1993 között végzett ásatások (Hahót, Zalaszentbalázs, Bánffy Eszter ásatásai újkőkori és korai rézkori, Bondár Mária ásatásai egy korabronzkori és egy korai rézkori lelőhelyen; Alsórajk–Kastélydomb, római villa, Redő Ferenc ásatása; Garabonc–Ófalu, Karoling kori temető és település, Szőke Béla Miklós és Vándor László ásatása; Alsórajk–Határi tábla, Karoling-kori temető, Szőke B. M. ásatása; Zalasabar–Dezsősziget, Karoling kori temető és település, Müller Róbert ásatása; továbbá Kvassay Judit, Szőke Béla Miklós és Vándor László ásatásai számos korai középkori és középkori településen és temetőben) újszerű részletes képet rajzoltak a Balatontól nyugatra elterülő régió etnikai, szocioökonómiai és kulturális határvidék-jellegéről. Egy, az újkőkortól a középkorig terjedő településtörténeti összefoglalás mellett, a feldolgozás tartalmazta a teljes Délnyugat–Dunántúl korai és középső rézkori és korai bronzkori településtörténetének részletesebb vizsgálatát, az őskori kőeszköz leletek, növényi maradványok és állatvilág

A Balaton északi partján futó, Aquincum felé vezető út a lelőhely közelében lehetett, valószínűleg valamivel délre. Az alsórajki római villa a Balaton–felvidéki villagazdaságok elterjedési területének nyugati határán helyezkedik el.⁴

A II. századi főépület egy portikusszal ellátott *peristylum*-ház. Négyzet alakú, alapterülete több mint 1600 m². A főhomlokzat délkeleti tájolású. A főépülethez egy fűtött padlóval ellátott melléképületet csatoltak, ugyanakkor a főépületben is található egy fürdőkomplexum. A főépületet a II–III. század fordulóján újjáépítették, reprezentatív termeket alakítottak ki.

A IV. században egy szerényebb kivitelezésű villaépület épült az akkor már nem álló villa rustica helyén, a IV. század közepén azonban ezt az épületet is felhagyták.

A villagazdaság B épületének mozaikpadlói részben megsemmisültek. A IX. terem padlómozaikja a fennmaradt töredékek alapján fekete és fehér *tesserák*ból készült, a XIX. terem megmaradt töredékeiből az apszissal együtt rekonstruálható a mozaikpadló.

A mozaik motívumainak analógiái Sainte Colombe-ban,⁵ Trierben⁶ és a belgiumi Amiensben,⁷ valamint Verulamiumban⁸ is megtalálhatók, egyes elemek a balácai villa 31. termében található mozaikpadló növényi ornamenséhez áll közel.⁹

A padlómozaikot a Severus-korra vagy valamivel későbbi időszakra lehet keltezni. Bár mind a balácai, mind az aquincumi villák mozaikpadlói díszítőelemeivel analógiák határozhatók meg, a párhuzamok nem kapcsolódnak közvetlenül. Különösen igaz ez a polikróm mozaik esetében. A padlómozaik kivitelezése során használt mintalapok díszítésmotívumai inkább feltételezi a mesterkönyv importját valamelyik nyugati provinciából, mint Aquileiából.¹⁰

Aquincum, Helytartói palota

A helytartói palota főépülete a katonaváros legjelentősebb létesítménye volt, amely építészeti megjelenésével Róma hatalmát volt hivatva reprezentálni a provincia székhelyén. A fallal övezett főépület magában foglalta a *legatus* lakhelyét, a reprezentációs termeket, a gazdasági

---

elemzését, Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mező lelőhelyre vonatkozó radiokarbon-keltezéseket, valamint a Karoling–kori temetkezések teljes embertani vizsgálatát.

⁴ REDŐ, Ferenc: Roman villa at Alsórajk–Kastélydomb 1987–1993. In: Antaeus | Communicationes Ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae 22. | Archaeology and Settlement History in the Hahót Basin, South–West Hungary from the Neolithic to the Roman Age. | Ed. Szőke, Béla Miklós. Budapest 1995. pp. 269–305. Pl. 182–227.; Redő, F.: Az alsórajki római villa főépülete és mozaikjai. In: CommArchHung (=Communicationes Archaeologicae Hungariae) Budapest, 1996. pp. 93–115.

⁵ Sainte Colombe: LANCHA 1981 Pls. LXXXIV. b, LXXXV. f.

⁶ PARLASCA 1959 Pl. 50. 2.

⁷ STERN 1979 Pl. XXI. 86B.

⁸ ILID 1970 17. (=A. ILID: The Roman City of Verulamium. 1970.)

⁹ KISS 1973 27, Pl. 18.

¹⁰ Az aquileiai padlómozaik analógiák, még ha azonos motívumokat is tartalmaznak (pl. faágon ülő kismadár), korábbiak.

helyiségeket és a raktárakat. A legkorábbi épületek a II. század elejéről származnak, amikor a későbbi császár, Hadrianus volt Alsó Pannonia első helytartója. A legintenzívebb építkezések a II. század végén és a III. században folytak. Az aquincumi helytartói palota termeinek nagy részét padlómozaikok díszítették.

A palotarész termeinek egy részében azonban csak töredéksávok mutatták a valamikori mozaikpadozat nyomát.¹¹ A 8. sz. helyiségben a küszöb maradt meg, hét helyiségben (2., 3., 5., 6., 45., 58., 63. sz.) a teljes felület rekonstruálható. Az 58. számú (*caldarium*) helyiségében feltárt padlómozaikot a XIX. századi feltárásokat követően Bécsbe szállították.¹² A keleti traktus geometrikus mozaikdíszítései (3., 5., 6. sz.) már az 1941-es ásatások során ismertek voltak, a 2., 45. és 63. számú helyiségek régészeti kutatására 1951-ben került sor.

A mozaikpadlók leírásai, a díszítőmotívumok elemei a Pannoniában használt mintakönyvek rekonstrukciós lehetőségeit, a császárkori mozaikművészet ikonográfiai analógiáit adatolták.

Aquincum

A városszerkezeti sajátosságok bemutatása és rövid történeti, kutatástörténeti összefoglalók a térbeli és időbeli kereteit jelölte ki a kutatásnak. Az ismert 24 aquincumi mozaikpadló közül az Aquincum polgárváros és katonaváros területéről előkerült mozaikok közül meghatározásra került a Krempl malom mozaikja, a Dirké mozaik, a Hercules villa mozaikjai, a Búvár–Folyamőr utcai épület két mozaikpadlója.

Krempl malom

Az eddig ismert legkorábbi aquincumi mozaik a *colonia decurioja*, C. Iulius Victorinus által Kr. u. 198 előtt emelt *mithraeum* mellett épült lakóház egyik helyiségét díszítette, amelyet a Krempl Malomnál tártak fel.¹³

Dirké mozaik

Pannonia provinciában – a Római Birodalom határszéli tartományában – kevés számú mitológiai tárgyú mozaikot ismer a kutatás. A tartomány mozaikkészítő mesterei vándoroltak a megrendelések helyszínei között, a mozaik művészetben érvényesült elsősorban a mintalapok

---

¹¹ Kaba Melinda: Az aquincumi helytartói palota mozaikpadozatai. Die Mosaikfussboden des Statthalterpalastes von Aquincum. BudRég 18. (1958) pp. 79–105.

¹² Szilágyi János: Az aquincumi helytartói palota. BudRég XIV. köt. (1945) p. 96.

¹³ Zsidi P., Mithras Aquincumban, a Symphorus mithraeum. (Budapest 2018) 29-30; Zsidi P., Az aquincumi polgárváros. (Budapest 2006) 31

után való tevékenység. A megrendelő választotta ki a lakóháza számára megfelelő díszítéseket a mintakönyvből, a vándor művészek egész készleteket hoztak magukkal.

A császárkori mozaik művészet jelenetei, mitologikus ábrázolásai leegyszerűsödve kaptak képi megfogalmazást: a kompozíció fő elemeit tartották meg, egyszerűsített formában.¹⁴

Az Aquincum polgárváros területén feltárt Dirké mozaik Dirké büntetését ábrázoló emblémája a thébai monda kör egy különösen drámai jelenetét ábrázolja, Dirké büntetését.¹⁵ A kompozíció a Római Birodalom egyik művészi központjából jutott el a Közép–Duna-menti tartományba, Aquincumba, mintalapok útján.

A Dirké monda feldolgozása a mozaik művészetén túl – Dirké-jelenet ábrázolás a pulai (Isztria) *forum* Dirké mozaikon¹⁶ – megjelenik etruszk urnákon, vázákon, kisplasztikában, nagyszobrászati alkotásban, falfestményeken, gemmákon, elefántcsont tárgyakon, érmeiken.

Hercules villa

A helytartóság nem csak a helytartói palota egyetlen reprezentatív épületéből állt, ide sorolhatók mindazok a díszes paloták, fürdők, szentélyek és gazdag lakóházak, amelyek a Dunaág óbudai oldalán a helytartói palotával szemközt, az egykori katonaváros északkeleti és északi sávjában sorakoztak. Az óbudai *legiotábor*t körülvevő kiterjedt *canabae legionis* északi sávjában felépült fényűző villaépület-sor volt a település előkelő negyede, itt voltak a magas rangú tisztviselők lakóházai is, melyek egyike a Meggyfa utcában lévő ún. Hercules villa. Az épület a környéken felépült hasonló lakóházzal együtt jól mutatja a III. század első felében Alsó–Pannonia helytartói székhelyén élt tehetős elit életmódját.¹⁷ A 10., 11. és 12. számú

---

¹⁴ NAGY 1943 pp. 79–80. (=NAGY Lajos: Dirké bűnhődése az aquincumi mozaikon. Budapest Régiségei. Régészeti és Történeti Évkönyv. XIII. 1943.) pp. 77–102.

¹⁵ EURIPIDÉS Antiopé című művét Kr. e. 410 körül, a négyszázak uralma körüli időkből mutatták be. A darab Attika és Boiótia határán, de az attikai területen, Eleutherai közelében játszódik. Antiopé Nykteus leánya volt, akit Zeus satyros képében megrontott. Nykteus fenyegetései elől szökve Sikyónba, Epópeuszhoz menekült el. Miután megszülte Amphiónt és Zéthost, a Kithairónon kitette egy pásztornál. Nykteus leányának arcátlansága miatti elkeseredésében meghalt, de arra kérte testvérét, Lykost, hogy ne nézze el leánya tettét, hanem menjen Sikyónba és fogja őt el. Lykos háborút is indított a város ellen, és miután foglyul ejtette Antiopét, átadta feleségének, Dirkének, hogy őrizze. Antiopé megszökött, de miután ismét elfogták, a tulajdon gyermekeinek adták ki. Ezután nevelőjük, a pásztor feltárja, ami történt, a fiúk Antiopét megmentik, Dirkét pedig egy vad bikához kötve elpusztítják. Miután Lykosért küldték, mintha Antiopét ki akarnák neki szolgáltatni, arra készülnek, hogy Lykost megölik, Hermés azonban ezt megakadályozza, Lykosnak viszont megparancsolja, hogy engedje át a királyságot. [Skholion Apollónios Rhodios: Argonautika 4, 1090-hez. Ritoók Zsigmond fordítása] In: Ritoók Zsigmond: Euripidész első ránk maradt darabjai. In: NÉMETH György – RITOÓK Zsigmond – SARKADY János – SZILÁGYI János György: Görög művelődéstörténet. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 442–446.

¹⁶ GOBIĆ-BRAVAR, Đeni – MILOTIĆ BULIĆ, Luana: Mozaik „Kažnjavanje Dirke” u Puli, Konzervatorsko-Restauratorski Osvrt/ „The Punishment of Dirce” Mosaic at Pula, a Conservation-Restoration Review. Archaeological Museum of Istria, 2013. pp. 47 – 66.

¹⁷ Németh 2006 (=Németh M.: Az aquincumi Hercules villa és a katonaváros emlékei. Aquincumi zsebkönyvek 2. Budapest, 2006.); Wellner 1968 (=Wellner I.: Az aquincumi Hercules villa | Die Hercules Villa in Aquincum. Vezető. Budapest, 1968.; Wellner 1962. 21–33. (Wellner I.: Aquincumi mozaikok. Budapest, 1962.); Wellner

helyiségeket mozaikpadlók díszítették, a 12. számú helyiség ugyancsak Hercules mítoszából ábrázol egy jelenetet. A külső keretet nyolcszögekből és négyzetekből kombinált hálóminta alkotta, a nyolcszögekben svasztika motívum. Ezen belül rombuszokból, háromszögekből, mandula és pelta (amazonpajzs) mintákból összeállított újabb keret következik. A közepén lévő emblémát színes, négyszeres szalagfonat fogta körbe. Geometrikus mintákkal ellátott keretezése három zónára oszlik.¹⁸

A középső képes mezőben Hercules és Déianeira ábrázolását láthatjuk. A mintakönyvből, mintaképek alapján készült mozaikképen a 124,5×68 cm alapterületű középmezőt hatvanezer tessera-ból rakta ki az alexandriai műhely mozaikkészítő mestere. A középmezőt késztermékként hozták Aquincumba. Újabb kutatások alapján az „...apró, 3–5 mm-es színes kőlapokból épített emblémát feltehetően külön mozaikműhelyben készítették, majd szállították a helyszínre. Korábban úgy gondolták, hogy az aprólékosan kidolgozott embléma alexandriai mozaikműhelyben készült, azonban ma már – a lakóházon belül több mozaikon megfigyelhető, azonos méretű és anyagú kőlapocskák előfordulása miatt – úgy véljük, valószínűbb, hogy helyi, aquincumi mozaikműhely, mintakönyv alapján készített termékének tekinthető.”¹⁹

Búvár–Folyamőr utca

Aquincum katonaváros helyszínéről származó legkorábbi római kori régészeti emlékek alapján közel a Dunához segédcsoport tábor állt. A II. század első felében a tábor helyén emelték az első épületet, melyet a II. század végén–III. század elején bővítettek, átalakítottak.

A 100×130 méteres alapterületen feltárt épületből összesen 16 szoba és két folyosó ismert. Négy szobát mozaikpadlókcal díszítettek, a többi szoba padlóját *terrazzo* borította, és minden szoba falát színes mintákkal festették. A szobák fogadótermékként, ebédlőként (*tablina*, *triclinia*) működtek. Az épület délnyugati részén több, mozaikpadlóval díszített és *terrazzo* padlóval kialakított fürdőszárnyat is használtak. Oszlopokkal díszített, 8×8 méteres alapterületű udvar (*peristylum*), két gazdasági udvar is tartozott az épülethez.

Az épület belső részének gazdag kiképzése arra utal, hogy magas rangú, vagyonos emberek lakóházai állhattak ezen a területen.²⁰

1971. 411–418. (=Wellner I.: A magyarországi római kori épületek belső díszítőművészete. Építés- és Építészettudomány II/3–4. 1971.)

¹⁸ Fig. 12. The reconstructed plan of the mosaic floor in room No. 12 In: Wellner 1969. p. 46.

¹⁹ Az aquincumi Hercules villa és a katonaváros emlékei. Vezető. (Aquincumi zsebkönyvek 2) Szerk. Németh Margit, Kirchhof Anita. Pro Aquincum Alapítvány, Budapest, 2021. 47. p.

²⁰ PARRAGI 1991. 199 – 216. Szirmai 1998. 157 – 164.

A Nagyharsány–szárhegyi villa (Nagyharsány, Kopáralja dűlő)

A késő császárkori villagazdaság Nagyharsány és Villány között, a Szársomlyó-hegy déli lábánál található. A Kopár és Kopáralja dűlők területén a Kr. u. I. század második felétől római falusias település jött létre. A Severus–korban a település Kopáralján fekvő központjában egy villagazdaság építkezései kezdődtek meg, amelyet a IV. században reprezentatív kőépületté építettek át, padlómozaikkal díszített fogadó- és lakomatermekkel, új lakó- és fürdőházzal, kerti létesítményekkel. A lakomatermet magában foglaló, szabadon álló épület az udvar É–D-i tengelyében állt, a kapu a déli homlokzat közepén, közvetlenül az udvarról nyílt. A bejárat egy fogadótérbe vezetett, majd egy mozaikpadlós folyosón és mozaikpadlóval díszített szobán áthaladva egy közel 180 m²-es alapterületű lakomateremig,²¹ amelynek északi oldalát egy sokszög alaprajzú apszis zárt le. A terem padlója alatt többperiódusú fűtőcsatorna-rendszer húzódott, padlóját részben üveg mozaikkockákból kirakott padlómozaik alkotta, melynek fehér háttérű figurális jelenetek, tengeri jelenet, a vadászat és az állatküzdelmek témái alkotják. A mozaikszőnyeg központi jelenete a Római Birodalom három nagyvárosát megszemélyesítő, trónusaikon egymás mellett ülő városistennők galériáját ábrázolta.

Az apszismozaik közepén egy szabálytalan nyolcszög alakú embléma található, amelyet különböző mértani formájú mozaikpadlómezők zárnak közre. Az apszisfalat kísérő keretsáv díszítése futóinda és indaspirál alakú, az apszismozaik trapéz alakú felületeit indamotívummal díszítették. A növényi ornamentika indirekt utalás Dionysosra, aki jelenlétében a *flora* mindent elborító burjánzásnak indult.²²

2. Pannoniai kőemlékek

Collegiumi kőfaragó műhelyek Aquincumban

Pannoniában a Kr. u. I–II. század fordulójától a II. század vége felé terjedő időszakig nagy számban található ún. „koszorús” sírkő.²³ A kőemlékek többségét Aquincumban készítették.²⁴

---

²¹ MRÁV 2019. 19–21.

²² MRÁV 2021. p. 17.

²³ Sz. Burger Alice: Collegiumi kőfaragóműhelyek Aquincumban. In: BudRég 19 (1959) 9–26.

²⁴ Koszorús katonasírkövek Aquincumból: I. T. Claudius Satto (vet. leg. X. Gem.) sírköve | Kuzsinszky B., Újabb kőemlékek az aquincumi múzeumban. BudRég VII. köt. Bp. 1900, 31. old., 22. sz. | Erdélyi, A pannóniai síremlékek ornamentikája. Eger 1929, 11. 67. | H. Hofmann, Römische Militärgrabsteine der Donauländer. Wien 1905, 17. old., 8. kép ; A. Schober, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Wien, 1923. 110. old., 48. kép

Az aquincumi koszorú sírkövek között kimutatható egy külön csoport; ez utóbbi kőemlékeket az aquincumi temetkezési egyletek állíttatták tagjaik részére. Nagy Lajos kutatási alapján ezek a *collegiumok* önálló kőfaragóműhelyt tartottak fenn.²⁵ A kőfaragóműhely a Kr.u. II. század első évtizedeitől a II. század közepe tájáig, az aquincumi collegiumok megbízásából működött. Hampel József elemzése alapján „a katonák síremlékein és ezek nyomán a polgári embereknél is, rómaiaknál és bennszülötteknél kedvelt motívum az orom alatti külön mezőben a koszorú motívuma”.²⁶ A koszorú sírkövek ikonográfiai programjával foglalkozott Erdélyi Gizella, Brelich Angelo, Csemegi József, Harald Hofmann és Arnold Schober.²⁷ Pannonia provinciában legio székhelyeken kerültek elő a Kr. u. I. század végén az eredetileg katonai kitüntetést jelző *corona civica* kőbe vésett formáit.²⁸ A katonáknak állított sírkőemlékeken jelenik meg először Pannoniában a képes mezőben elhelyezett, *clipeus* és *taeniával* ellátott *civica*.²⁹ A katonai sírköveken található *corona civica* ábrázolások mellett a collegiumi kőfaragóműhelyek mintakönyveinek kialakulására valószínűleg hatással volt – másodlagosan a budai vár Zsigmond-korabeli építkezéseinél felhasznált – egy itáliai eredetű márvány sírkő.

Római kőemlék Transaquincum területéről

Nagy Lajos 1932-ben az Eskü téren késő római tábor északi falrészét tárta fel.³⁰ 1941-ben, a belvárosi plébániatemplom helyreállítási munkálatai során *terrazzo* padlós helyiség épületmaradványai és három római kőemlék került elő.³¹

A háromalakos sírkő töredéke (50 cm magas, 51 cm széles, 23 cm vastag) a XVIII. században falazott kripta pillérjének legalsó köve volt, felül törött, jobb oldali és alsó részét elfűrészelték. A felső képmezőt kétoldalt a fulke *antaei* elé állított oszlopok keretezték, amely leegyszerűsített későantikvai lábazatot mutat. A provinciális műhelyek a birtokukban lévő típuskészletet

²⁵ M. Valerius Anifidus (leg. X. Gem.) sírköve | CIL III 10517 | Hampel J., A Nemzeti Múzeum legrégebb pannoniai sírtáblái. Budapest, 1906, 16. oldal, 2. t. 1. kép | Erdélyi 1929, 10. | Hofmann 1905. 17. | Schober 1923. 110.

²⁶ L. Fluvius Secundus (leg. II. Ad.) sírköve | Kuzsinszky Bálint In: BudRég VII. Bp., 1900 24. o. 18. sz. | Erdélyi 11. | Kuzsinszky Bálint a következőt írta: „Im oberen Teil von dem der Giebel abgeschlagen ist, trägt das Feld einen Lorbeer Kranz, oben mit einem Medaillon (Clipeus) geschmückt, unten von Bänder umwunden, wie ihn die Soldaten als Auszeichnung erhielten.”

²⁷ Nagy L., Aquincumi múmiatemetkezések. Diss. Pann. I. Bp. 1935. 24. oldal 17. kép | Kuzsinszky Bálint: Magyarországon talált római kőemlékek a vidéki múzeumokban s egyéb helyeken. MKÉ (1908) 81. oldal 6. kép | Kuzsinszky Bálint BudRég VII. kötet Bp., 1900, 51. oldal 46. sz. | Erdélyi 12. | Csemegi József: Herakles-csomó. In: BudRég 15 (1950) 549–564.

²⁸ M. Furius Rufus sírköve | CIL III 6166 | Römer F. – Desjardins, E.: A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. Bp., 1873. 180. sz.

²⁹ P. Aelius Favorianus sírköve | J. Paulovics I.: Kőemlékek ürömi későrómai sírból. ArchÉrt (1928) 212. oldal 99. kép

³⁰ Nagy Lajos: Az Eskü téri római erőd Pest város őse. 1946.

³¹ Nagy Tibor: Római kőemlékek Transaquincum területéről. In: Budapest Régiségei 15. 1950. pp. 357 – 388.

variálták, átalakították; a köemlék ábrázolásának voltak aquincumi ikonográfiai előzményei, az Eskü téri háromalakos sírkő alkotója azonban mintaképek, mintalap után dolgozott. Az Eskü téri háromalakos sírkő provinciális, aquincumi műhelyben készült, elsőrangú kvalitású mester alkotása, különösen a sírkő áldozati jelenete és a feltámasztott lábú szolgálóalakja.

A provinciális, aquincumi műhelyben készült domborművön a tér szimbolikus jelzésével a római relief művészet szokásos kifejezései eszközeit,³² az egyes alakok keresztezését, egymás elé állítását alkalmazta az Eskü téri sírkő kőfaragója. A háromdimenziós tér megjelenítésében mutatkozó különbségek azt jelzik, hogy a sírkövek több kőfaragó kezétől származnak. Valamennyit azonban összekapcsolja a kidolgozás egységes, festői jellege, amelyet egyszerű eszközök alkalmazásával, a formák puha kezelésével és az élesebb körvonalak kerülésével érnek el. A szintézis megalkotása az Eskü téri háromalakos sírkő esetében fogalmazható meg: az emberi test mintázásában a sírkőfaragó mester megtartja a korábbi klasszikus formákat, míg a kidolgozásban az új festői irány érvényesül. Az aquincumi műhely működése a II. század vége–III. század első évtizedei közötti időszakra tehető.

Nílus-parti jelenet egy székesfehérvári köemléken

Aquincum territoriumán az egyiptomi kultuszok több tárgya került elő, különösen jelentős egy gyűrű vésett kövének Sarapis feje Dunaújvárosból,³³ a Fehér megyei Szabolcsi pusztán bronz Apis szobra,³⁴ és a Fehérvárról származó dombormű.³⁵ A Szent István bazilika alapjainak 1874-ben történt feltárásakor több római domborműves kőlap került elő.

A köemlékek aquincumi mészkőből készültek, és aquincumi kőfaragó műhelyből kerültek ki. Minden kőlap a püspöki kőtárba, majd a Fehér megyei múzeum gyűjteményébe került. Nagy Lajos Aquincumi múmiatemetkezések című értekezésében³⁶ Pannonia egyiptomi vonatkozású emlékei között a székesfehérvári püspöki kőtár egyik római kori köemlékét is bemutatja.

A kőfaragvány idegenből vett mintakönyv után aquincumi kőfaragó műhelyben készült, a II. században.³⁷ A fehérvári dombormű kőfaragó mestere mintakönyvben találta a relief tárgyát: kompozíció két jelenetet sűrít egymás mellé. A relief teljes felületét kihasználva a kompozíciót frízszerűen, hullámvonalat alkotva építi fel; a hullámhegyeken az ösvér és a fára mászó

³² Sieveking, J.: Festschrift P. Arndt. München, 1925. 14. sk.

³³ A Történeti Múzeum (?) Régészeti Osztályán 194/910, 29. szám alatt. Intercisából egy bronz szakállas pygmaeust is őriz a múzeum. Hekler Antal megemlíti egy Dunapenteléről a Nemzeti Múzeumba került alexandriai domborműves ezüstlemezes bronzcsészét. In: Hekler, A., *Archaeológiai Értesítő*, 1912., p. 416.

³⁴ Paulovics p. 52.

³⁵ Pauer, *Historia Dioecesis Alba-Regalensis*. 1877. XI. és kk. o. 2. ábra; Károly: *Fejérvármegye története* II. 1898, 11. o.; Nagy p. 28. 26. kép; Marosi: *Magyar Művészet* VI. 1930, 396. o. (kép)

³⁶ *Dissertationes Pannonicae Ser. I. Fasc. 4.* Budapest, 1935.

³⁷ Nagy Lajos 1935. 28. I. 26. k.

pigmeus ábrázolásával, a hullámvölgy alkotta térben a két krokodil szimmetrikusan elhelyezett, egymást metsző testének megjelenítésével. A relief felső traktusát sematikus fa ábrázolás tölti ki, a pálmafák törzse vertikális, tagolt elhelyezése az amphorákban és a pálmafa törzsében szimmetrikusan ismétlődik.

A mintakönyv alapján készült fehérvári kőemlék feltehetően Isis kultuszához, a császárkori Egyiptom-képhez kapcsolódik. A „nílusi jelenet” ábrázolás az I. században terjedt el szerte a Római Birodalomban. Analógiái megtalálhatók pompeii és római freskókon és mozaikokon,³⁸ észak-afrikai villaépületek padlómozaikjain, architektonikus terrakotta reliefeken,³⁹ használati tárgyakon,⁴⁰ mécseseken.⁴¹

3. Pannoniai csonttárgyak mintakönyvei

A római provinciális művészeti alkotásokat feldolgozó monográfiák gyakori kulcsszava a mintakönyv fogalma. A Római Birodalom területe a Kr. u. I. sz. közepe – III. sz. közepe közötti időszakban a teljes Mediterraneumot magában foglalja, a provinciák művészi hagyományai részben tovább élnek.

A császárkor építészetének, művészi alkotásainak meghatározó közös vonásai vannak, különösen a monumentális császári építkezések (Colosseum, Pantheon, thermák, paloták, Villa Hadriana) hatása mutatkozik meg a provinciák nagyobb városaiban. A triumphális művészet alkotásai, a reliefekkel díszített diadalívek, a monumentális szobrok, a császárportrék központi műhelyei mellett a szobrászatnak a privát művészetben is szerepe volt.

A Római Birodalom magán- és középületei Hispaniától Palmyráig szabvány formában épültek, az épületeket – három kontinensnyi területen – mintalapok után készített másolatok díszítették, a kisművészetek körébe sorolható alkotások ugyanígy sorozatban, mintakönyvek alapján készültek. A sablonos, standard formák megrendelőik számára valódi műalkotásoknak számítottak, a romanizált provinciákban élő, latin írásbeliséggel nem rendelkezők számára a közös hagyomány együvé tartozásának propagandáját sugallták.⁴²

---

³⁸ Roux–Barré: Pompéi; Helbig: Wandgemälde (...) Campaniens; Nogara: I Mosaici Antichi nel Vaticano e nel Laterano; Daremberg–Saglio, III. 2102 hasáb és 14. jegyzet; Aurigemma: Zliten (Africa Italiana); Rizzo: La Pittura ellenistico–romana, 1929, 69. és 83. o., 151., 175. és kk., 187. kk. ábrák; Tarchi: L'arte etrusco–romano nell'Umbria e nella Sabina, Tav. 258. k; Maiuri: La casa del Menandro e il suo tesoro di argenteria. 1932, pp. 31. 58. II. Tav. VII

³⁹ Oroszlán Zoltán: Az antik terrakottagyűjtemény. p. 117.; Rohden–Winnefeld: Architektonische römische Tonreliefs der Kaiserzeit CXL k. | Intercisa, nílusi jelenet, lakóház, lótsztr ábrázoló stukkó díszítés: Nagy Lajos, Archaeológiai Értesítő. 1927. p. 129.

⁴⁰ Hekler: Jahrbuch des Arch. Instituts 1909. 28.

⁴¹ Pannonia: Iványi Dóra: Die römischen Lampen Pannoniens. Diss. Pann. Ser. II. Nr. 2. p. 58. Nr. 217. kk.

⁴² Erdélyi, G.: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest, 1974.

A romanizáció előrehaladtával a tartományok kisművészeti műhelyei, helyi mesterei a tárgyak előállításakor ugyanazt a témát és formát alkotják meg, de más anyagból, gagátból, bronzból, csontból, nemesfémből. A tárgy piaci értékét a készítési anyag határozta meg, nem a művészi kivitel. A Római Birodalomban a mintakönyvek tömeges használatának okairól kevesebb szó esik. A mintakönyvek használata nélkülözhetetlen, ha kevés az eredeti alkotást készíteni képes művész, és csak másolásra alkalmas mesteremberek működnek, de ez csak a műhelyek gazdaságos működtetésének perspektívájából teszi érthetővé a sablonok alkalmazását.

A római provinciális csontfaragványok között a császárkorban a birodalom keleti provinciáiban megjelentek olyan szakrális ábrázolással díszített csonttárgyak, melyekről nem írtak semmit a korabeli források. Ezek a mindennapi életben használt, istennőt, mitológiai állatokat megjelenítő eszközök specifikált szakrális ismereteket kommunikáltak. A római korban az esküvői szertartások kelléke volt a díszguzsaly, melynek kiemelt szerepe volt a menyasszonynak az új otthonába való megérkezésekor, a ház kapujának az átlépésénél.⁴³ A csontpálca 18-20 cm hosszú, alul gyűrűben végződik, felül egy csecsemőt tartó istennő alakja díszíti. A díszguzsalyok csontból, elefántagyarból, gagátból, borostyánból és többféle ábrázolással készültek. Az antik források a gagátot – gyógyító hatása miatt – mágikus anyagként tüntetik fel.⁴⁴ A faragványok lehetnek Venus istennőt ábrázoló guzsalyok,⁴⁵ és ismeretesek különböző madarakat, emlősállatokat megjelenítő faragványok is.

A guzsalyokon látható jelképek termékenységhez kapcsolódó szimbólumok. A Venus istennőt ábrázoló guzsalyokon Venus pudica és a kezében gyermeket tartó anyaistennő ábrázolása látható.⁴⁶

---

⁴³ Plutarchos, *Aelia Romana* 31. 271.

⁴⁴ *Apul. Mad.*, *Apologia*, 45, 14

⁴⁵ A Venust ábrázoló guzsalyokról: BÍRÓ 1994 (=BÍRÓ, M.T., *The Bone Objects of the Roman Collection*, CMNH Ser. Arch. II., Budapest 1994.; BÍRÓ, M., 'The Unknown Goddess of Late Roman Popular Religious Belief' *ActaArchHung* 46 (1994) 195–229.); CREMER 1996 (=CREMER, M., 'Venuskunkeln aus Kleinasien' *AA* 1996, 137–144.); TRINKL 2002. (=TRINKL, E., 'Bemerkungen zu kleinasiatischen Venuskunkeln' *Instrumentum* 15 (2002) 31–33.)

⁴⁶ Egyetlen ismert és dokumentált esetben strophionnal ábrázolt Venus jelenik meg egy görögországi csont guzsalyon. In: Melchart 1997, 173, Abb. 21 (=MELCHART, W. (Hrsg.), *Antike Kostbarkeiten aus österreichischen Privatbesitz*, Wien 1997.)

4. Fémművesség

A késő antik arisztokrácia társadalmi reprezentációjának tanúi az arany- és ezüstedények, díszítésük tulajdonosaik műveltségét, életmódját és értékrendjét tükrözik.⁴⁷ A nemesfém edényeken a Kr. u. IV–V. században ritkán ábrázolták a császárt, gyakrabban mitológiai vagy pásztorjeleneteket vagy az előkelők fényűző életét.

A Seuso–kincs geometrikus korsói

A Seuso–kincs a késő császárkorból származó kincslet. A IV. században készült ünnepi lakoma-készlet tizennégy, nagyméretű, étkezéshez és tisztálkodáshoz használt ezüstedényből és egy rézüstből áll, amelyben a IV. század végén–V. század elején az ezüstedényeket elrejtették. A Seuso-kincshez két, azonos méretű, formájú és díszítésű, körülbelül 4 liter űrtartalmú vizeskorsó is tartozik, amelyek a mosdótállal együtt készletet alkottak.⁴⁸ Mindkét korsóhoz ujjtámasz és zsanéros rögzítésű csapófedél is tartozott. A korsók vállrészét hullámvonalban futó párhuzamos hornyolások tagolják. A korsók vékony lemezfalát nagy fantáziával és motívumkincessel készült geometrikus és növényi minták borítják, amelyeket egymásba fűzött, aranyozott sávok rendeznek kör alakú mezőkbe.⁴⁹

A geometrikus motívumok a késő császárkor mintakönyvének valóságos tárháza.

A geometrikus korsók díszítésének kompozíciós elve a *horror vacui*, az ezüstkorsók felülete sematikus, egymásba fonódó, végtelenített növényi inda motívummal, ún. szalagmotívummal keretezett, geometrikus mintázatú medallionokkal díszített. A művészi igénytel kivitelezett geometrikus ezüstkorsók a késő császárkorra jellemző gazdag ornamentikával díszítettek. A motívumok a IV. századi villaépületek geometrikus padlómozaikjainak képmezőiben is megtalálhatók, így a 2020–2023 között feltárássra kerülő Kayseri (Cappadocia) villaépület mozaikjain, Hazor Ashdod késő császárkori villa padlómozaikjain, és észak-afrikai római kori települések reprezentatív épületeinek padlómozaikjain.⁵⁰

---

⁴⁷ WOOD 2000, 303–314; CUTLER 2001, 247–278; LEADER–NEWBY 2004 Az ezüstedények jelenetei az alkotók és a megrendelők műveltségére is utalnak. VIDA Tivadar: Késő antik fémedények a Kárpát-medencében. Gazdagság és hatalom a népvándorlás korában. (Hereditas Archaeologica Hungariae I.) Archaeolingua, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Budapest, 2016. p. 71.

⁴⁸ MANGO 1994.

⁴⁹ DÁGI–MRÁV 2023. 161–168.

⁵⁰ A *Seuso–kincs geometrikus korsói* című tanulmány megjelenés alatt. In: Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Közleményei. Mitteilungen des König Sankt Stephan Museums. C sorozat 50. szám (2024)

Egy szarmata arany lunulába illesztett római gemma Tiszaföldvállról

A lunulába foglalt gemma karneolból készült; vöröses színű, ovális előlapja lapos, oldala a hátoldal felé szélesedik.⁵¹ Mérete 15×20 mm. Felső peremét egy erősebb ütés érte, melynek hatására egy kisebb rész kitört. A sérülés 4 mm mélyre húzódik a gemma szélétől. Ezt leszámítva a tárgy lényegében ép, a felülete tiszta és fényesre csiszolt, a véset jól kivehető. Előlapjára egy talajvonalon álló, bal lábával egy köre lépő szárnyas Victoria alakot véstek. Az istennőt bal oldalról ábrázolták. Egyik kezével az előtte álló pillérre helyezett pajzsra ír, a másikkal felülről támasztja azt. Törzse merev, nem követi a karjai mozdulatát. Csípőjén körbetekert himationt visel. A pajzsra író szárnyas istennő képe a Bresciai Victoria szobortípusra vezethető vissza. A tiszaföldvári gemma magán viseli a bresciai szobortípus valamennyi ikonográfiai elemét: egy balra forduló szárnyas Victoriát ábrázol, amint az elé állított pilléren támasztott pajzsra ír; bal lábával egy köre lép. Az íróvesszőt nem jelölte a vésnök, de ez a kép elnagyolt véseteinek eredménye. Keltezési szempontból fontos információ, hogy a pajzstartó állvány először Kr. u. 69-ban jelent meg Vitellius érmein és vált a szkhéma állandó elemévé. A gemmák a provinciákon belül jelentős távolságokra eljutottak, hosszú ideig használatban voltak, mely tényezők tovább nehezítik a műhelyek lokalizálásának kérdését és stíluscsoportok meghatározását.⁵² A tiszaföldvári gemmán Victoria alakjának kidolgozása bár elnagyolt, ruhájának ráncai, nagy méretű szárnyának sűrű rovátkolása klasszicizáló vonásokat idéznek. A véset a lineáris stílus gyengébb kivitelezésű ágát képviseli,⁵³ és stilisztikai alapon az Kr. u. I–II. századra keltezhető. Az ikonográfiai és stíluskritikai vizsgálat alapján a gemma a Kr. u. I. század utolsó harmada és a Kr. u. II. század vége között készülhetett. Ez a tárgy az első gemmalelet, amely egy szarmata aranycsüngőbe foglalva került elő; tehát másodlagosan használták fel a késő-szarmata időszakban készült csüngő díszítésére. Nincs információnk arra vonatkozóan, hogy mit jelenthetett a gemma az ékszerész, vagy a viselője számára; csupán a gemma elfordított helyzetéből következtethetünk arra, hogy az ékkövet annak látványos megjelenése okán illeszthették az aranycsüngő közepébe.

---

⁵¹ E. Zwierlein-Diehl által összeállított glyptikai formatáblázat újabb változata: VITELLOZZI 2010, 31.: a tiszaföldvári gemma a 9c típusozhoz tartozik.

⁵² A gemma elemzéséhez a következő tipológiákat használom: GUIRAUD 1988, 34–60.; ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 185–192.;

⁵³ GUIRAUD 1988, 50-52.: Courant classique linéaire; ZWIERLEIN-DIEHL 2007, 187-188.: Klassizistisch-linearer Stil

Békéscsabai aranygyűrű, vésett gemmával

A Békéscsaba–Ószőlők lelőhelyről származó 14 darabból álló leletet 1881-ben vette meg 100 forintért a Magyar Nemzeti Múzeum Haán Lajos békéscsabai lelkésztől, aki az egyszerre eladott leleteket az évek során szedte össze.⁵⁴ A tárgyak között volt egy aranygyűrű, leírása a következő: vésett, zöld kővel. Alul erősen keskenyedik, ovális átmérőjű. A kőbe két álló emberi alakot véstek. Közülük az egyik bal karját feltartja.⁵⁵

A vésett gemma a gall vezér és feleségének öngyilkosságát ábrázolja, a jelenet ismert volt mintakönyvekből. A Kr. e. III. sz. végi–II. századi szobrászat jellegzetes alkotásai a többalakos, körplasztikában megkomponált szoborcsoportok, melyek a vezető műhelyekben, elsősorban Pergamonban készültek. A gallok fölött aratott győzelem emlékére Pergamonban felállított szoborcsoport középpontjában a menekülő gall harcos szobra állt, aki feleségét már megölte és magát is inkább leszúrja, mintsem fogságba essen. Két oldalán egy-egy haldokló gall harcos szobra zárta le a gúla alakú kompozíciót. Az alakok bonyolult tartása, testük csavarodása egy nézetből áttekinthetetlen, ezért körbe kell járni. Az élettelenül földre hanyatló test, lefelé irányuló tekintet erős kontrasztot képez a még erőteljes duzzadó, fejét hátrafordítva távolba tekintő, társa fölé magasodó férfialakkal szemben.

A békéscsabai kora szarmata aranygyűrű gemma ábrázolás a haldokló gall jelenet egyik variációja.

Nagydéli lararium

A sokorópátkai Harangozó-hegy lábánál – Veszprém és Győr–Moson–Sopron megye határánál – található a nagydéli *lararium* lelőhelye.⁵⁶ A *lararium* itáliai és galliai import tárgyait a közeli villa birtokosa az I. században hozta magával, betelepülésekor.⁵⁷ A lelőhelyről I – III. századi leletanyag ismert a felszínről.⁵⁸

---

⁵⁴ KÖHEGYI Mihály: In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1982. A Debreceni Déri Múzeum kiadványai LXIII. 1984. pp. 267–353.

⁵⁵ Ltsz. MNM 107/1881.1. Átm. 2,6 cm; súlya: 4,38 gr, régi fn: 135.11.; új fn: 3426, An: 745. E. 61.

⁵⁶ MRT 4,51/2. lh.

⁵⁷ B. THOMAS E.: A nagydéli Lararium. Veszprém, 1965. p. 23.; Pannonia Régészeti Kézikönyve 1990. p. 272.

⁵⁸ BÍRÓ Szilvia: A Sokoró vidéke a római korban. In: FiRKák I. Fialat Római Koros Kutatók Konferenciakötete I. Xántus János Múzeum, Győr, 2006. március 8–10. Szerk. Bíró Szilvia. Győr–Moson–Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr, 2007. pp. 17–33.

A nagydéli *lararium* római kori háziszentélyéhez tartozó tárgyakat 1907 tavaszán hozta felszínre a szántó Nagydém településtől északkeletre, 30 cm mélységből.⁵⁹ A lelethez tartozó darabok: egy bronztál, egy bronzfedél, három bronzlámpa, egy díszített nyelű korsó, egy *Lar*- és egy *Apollo*-szobor.⁶⁰ A bronzszobrok a Pannoniába importként érkezett római kori kispasztika kiemelkedő alkotásai és a provinciába betelepült kora császárkori itáliai nagybirtokosok háziszentélyeinek kultusztárgyai voltak.

A római kori kis bronzszobrok között a nagydéli *Lar*-szobor különbözik az ismert pannoniai *Lar*-szobor ábrázolásoktól, ruházatán egy keskeny, szabályos barázda fut függőlegesen lefelé mindkét válltól a *tunica* alsó szegélyéig. A barázdákat egykor keskeny csíkokban a bronz eredeti színétől eltérő, idegen anyagból (zománc, réz, ezüst) készült betétekkel töltötték ki.

A keskeny csíkokkal díszített viselet alapján a *Lar*-szobor a *Lar angusti clavi* típust képviseli. A nagydéli *Lar familiaris* a *pater familias* *genius*-át reprezentálja, a szobor ábrázolására a tiszta vonalvezetés, a felületek értő felfogása, a harmonikus felépítés, az augustusi művészet naturalista, absztrakt kifejezése jellemző. A haj, a koszorú és a cipőt díszítő állatfejek finoman cizellált kidolgozottsága nem ornamentikus. Az augustusi *Lar*-reformot követően a *lararium*ok birodalom-szerte elterjedtek, a hellénisztikus hagyományok háttérbe szorításával a római művészetben a klasszikus görög forma került előtérbe, a nagydéli *Lar*-szobor az Augustus idején több irányból összeolvadt kora császárkori stílus képviselője, az ábrázolás az augustusi művészet udvari irányzatához tartozik.

A szobor gyártási helye Dél-Itália, készítésének ideje a kora császárkor.

5. Középkori mintakönyvek

Az antikvitás művészeti tradíciói, mintakincse a korai középkor művészetében is megjelenik. Az ókeresztény építészet megőrizte az antik formanyelvet, az oszloprendek arányai azonban már nem követik a vitruviusi kánont.⁶¹ Az idők múltával a feledés homályából azonban kivillan az antikvitás hagyománya. Elég, ha a renaissance-re gondolunk. Az átértékelés a szórványosan és töredékesen fennmaradt középkori mintakönyvek kínálatában is visszaköszön.

---

⁵⁹ RHÉ Gyula: Apolló- és lares-szobor Veszprémben. In: Muzeumi és Könyvtári Értesítő. A Muzeumok És Könyvtárak Országos Felügyelőségének És Orsz. Tanácsának Hivatalos Közlönye. II. évf. Budapest, 1908. pp. 119–127.

⁶⁰ A nagydéli teljes *lararium*-lelet értékelése: B. Thomas E.: Römische Villen in Pannonien; a lelet említése: B. Thomas E.: Római kori villák a Balatonvidéken. Budapest, 1961.; valamint u.ő.: Régészeti leletek Magyarországon. (Budapest, 1956.)

⁶¹ FEHÉR Krisztina – HALMOS Balázs: A középkori építészet szerkesztési módszerei a hazai szakirodalom tükrében. In: Építés – Építészettudomány 43 (3–4) 2015. pp. 237–285. 252. p.

Ezek a késői mintakönyvek, építészeti vázlatkönyvek, műhelykönyvek nem tartalmaznak szerkesztésekkel kapcsolatos elméletet, szerkesztési megoldásokat;⁶² arányosságokat, vázlatokat, mintaképeket gyűjtöttek össze.⁶³ Kutatások bizonyították, hogy a XV. századi mintakönyvek előzményeinek korábbi műhelykönyvek tekinthetők.⁶⁴

Sódor Alajos határozta meg az építési folyamatot előkészítő módszerek teljes középkorra vonatkozó történetét, Villard de Honnecourt, Matthes Roriczer, Hans Schmuttermayer elemzésével, az építészeti forrásmunkák mellett a középkori esztétika és filozófia szempontjából is értelmezte a témát. A középkort három fő szakaszra osztotta, amelyekhez példaértékű műveket határozott meg: az antiktól kezdve a romanika végéig Cluny III templomát; az érett gótikában Villard de Honnecourt vázlatkönyvét; a késő gótikában pedig, amikor a reneszánsz hajnalán a páholyszervezetek felbomlása az ott felhalmozott tudás elvesztésével fenyegetett, a német mintakönyveket. A középkori könyvművészek generációinak szolgáltak katalógusszerű sablonként a *Reiner Musterbuch* ábrázolásai. A legrégebbi ismert középkori mintakönyv származási helyéről, a Graz melletti Reinben található ciszterci kolostorról kapta a nevét. A XIII. században egy ismeretlen művész 13 lapra tömör zsánerképeken állította össze a hétköznapi élet jeleneit, kiegészítve állatábrázolással, számos iniciáléval. A kézművesség, a vadászat és a halászat, valamint a kolostor különféle foglalkozásainak megjelenítése egyúttal a középkori hétköznapi jeleneinek ábrázolása.

Villard de Honnecourt (ca. 1200–1270) a XIII. századi nagy francia katedrálisok építőinek pikardiai származású kortársa, St. Quentinben egy építőpáholly mestere volt. 33 pergamenből álló vázlatgyűjteménye több, mint 250 rajzát őrizte meg. A szerző a középkori építészet egész területének példák által való bemutatására törekszik. A vázlatgyűjtemény bemutatja a kőfaragást – amely szobrászati mintaként szolgáló figurális vázlatokat és kisépítést, a belső berendezést is magában foglalja – és az ács mesterséget. A gyűjtemény a rajzolás mesterségét is bemutatja, foglalkozik a tervezésben alkalmazott geometriai, statikai szabályokkal.

A vázlatgyűjtemény tartalmaz épületterveket, épületrajzokat, gépeket bemutató ábrákat.

A bejegyzések alapján a vázlatkönyvet még a XV. században is használták a kőfaragók.⁶⁵

---

⁶² Sódor Alajos: Az építészeti tervezés alaptendenciái a középkorban. egyetemi jegyzet, Műszaki Egyetem Építészettörténelmi és Elméleti Intézet Műemléki Osztály, Budapest 1978.

⁶³ SÓDOR Alajos: Hans Schmuttermayer kései középkori fiatorony könyve. In: *Építés – Építészettudomány* 13 (1–2.) 1981. 193–209.

⁶⁴ Matthes Roriczer és Hans Schmuttermayer mesterük Konrad Roriczer mentorálásával dolgoztak a Szent Lőrinc-templom szentélyén (Nürnberg). Konrad apja, Wenzel Roriczer a Parler-műhelyben (Csehország) tanulta ki a geometria mesterségét, amikor 1411–1419 között a prágai dóm építésén dolgozott. In: SÓDOR Alajos: Matthes Roriczer 1496-ban megjelent fiatorony könyve. In: *Építés – Építészettudomány* 10 (3–4.) 1978. p. 383.

⁶⁵ Takács Imre: Villard de Honnecourt utazása a művészettörténetben. In: *Ars Hungarica* 1994/1. pp. 15–19.

A korszak másik jelentős alkotója Stephan Schriber. Spätgotisches Musterbuch című illuminált vázlatkönyve 1494-ből származik. A kötet egy Délnyugat-Németországban dolgozó XV. századi szerzetes vázlatfüzete, amely az illuminált kéziratokhoz szükséges ötleteket és terveket tartalmazta. A Bécsi mesterkönyv egy gyűjteményes kötet (Wien, Albertina, Cim. Kasten Fach VI. Nr 55) része, amely XVI. századi feljegyzéseket, receptet, geometrikus és építészeti szerkesztést tartalmaz, boltozatok, áttört technikával készült kőrácsok terveit, megtalálhatók benne mintalapként használt rézmetszetek is. A kötet összefüggő egysége az ún. „mesterkönyv”, amely egy XV. század első feléből származó, feltételezhetően bajor eredetű munka másolata.

VI. A DOKTORI ÉRTEKEZÉS EREDMÉNYEI

A pannoniai mintakönyvek rekonstrukciójához hat pannoniai helyszín – köztük település, helytartói palota, épület, villaépület – mozaikpadlóinak ikonográfiai elemzésével, aquincumi collegiumi kőfaragóműhelyek mintalapjaival, transaquincumi kőemlékek analógiáival, pannoniai csonttárgyak, késő antik ikonikus fémedények, ékszerek elméleti mintakönyvének megalkotásával kerülnek adatok, analógiák, kronológiai támpontok meghatározásra.

A műhelyek mestereinek a mintakönyvek alapján megrendelt termékek kivitelezéséhez technikai tudásuk és művészi készségeik ötvözésére volt szükség. Mindez a Római Birodalomban működő műhelyek keretein belül több szakember jól koordinált munkamegosztását jelentette. A sablonos, standard formák megrendelőik számára valódi műalkotásoknak számítottak, a romanizált provinciákban élő, latin írásbeliséggel nem rendelkezők számára a közös hagyomány együvé tartozásának propagandáját sugallták.⁶⁶

A mintakönyvek használata nélkülözhetetlen, ha kevés az eredeti alkotást készíteni képes művész, és csak másolásra alkalmas mesteremberek működnek, de ez csak a műhelyek gazdaságos működtetésének perspektívájából teszi érthetővé a sablonok alkalmazását.

A pannoniai műhelyekben is ismerték azokat a mintakönyveket, amelyeket a nagy művészeti központok adtak a provinciáknak.⁶⁷

A provinciákban a mesteremberek itáliai és a birodalom-szerte működő kultúrközpontok művészeti mintakönyvei után dolgoztak.

---

⁶⁶ Erdélyi, G.: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest, 1974.

⁶⁷ HEKLER, Antal: Forschungen in Intercisa. In: Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien Band XV. Wien, Alfred Hölder, 1912. pp. 174-196. DOI <https://doi.org/10.11588/diglit.45420.15>

VÁLOGATOTT IRODALOM A TÉMÁHOZ

- B. THOMAS 1961 B. Thomas, Edit (1961): Római kori villák a Balaton–felvidéken. In: Műemlékeink. Budapest. pp. 30–33.
- BARBERA 2023 BARBERA, Dario: Museo Archaeologico Nazionale di Napoli. The Guide. Electa, Milan, 2023. 303 p.
- BECATTI 1961 Becatti, G., Mosaici e pavimenti marmorei, Scavi di Ostia 4, Roma 1961
- BERTACCHI 1980 Bertacchi, Luisa: Grado. In: Da Aquileia a Venezia (Antica Madre), Milano 1980, 275–309.
- BÍRÓ 2000 Bíró M., Pannoniai csontművészet (Budapest 2000)
- BÍRÓ 2008 Bíró Mária: A római mintakönyvek és az ábrázolási sablonok kommunikációs háttere. Studia Caroliensia 2008. 2. szám pp. 99–106.
- BLAKE 1930 Blake, M. E.: The pavements of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire. Memoirs of the American Academy in Rom. Vol. 8. 1930.
- BUCHER 1979 Bucher, François: Architector. The Lodge Books and Sketchbooks of Medieval Architects. Volume 1. Arabis Books, New York, 1979.
- BUÓCZ 2002 Buócz T., A savariai városfal és palánkrendszer, Sárovar, 2002, 5–56. old.
- BUÓCZ 2003 Buócz T., Altäre im Járdányi Paulovics István Ruinengarten, In: Pannonica provincialia et Archaeologica, Studia sollemnia E. Fitz octogenario dedicata, Libelli Arch. sn. I. Budapest, 2003, 379–394. old.
- BURGER 1959 Sz. Burger Alice: Collegiumi kőfaragóműhelyek Aquincumban. BudRég 19 (1959). 9–26.
- CALZA 1912 Calza, G., Rappresentanze di province e di venti in un mosaico di Ostia, BCom 40 (1912) 103–112.
- DOBROVITS 1943 Dobrovits Aladár: Az egyiptomi kultuszok emlékei Aquincumban. BudRég Régészeti és Történeti Évkönyv XIII. Budapest, 1943. 45–75.
- DONATI 1998 DONATI, Angela: Romana Pictura. La pittura romana dalle origini all'età bizantina. Mondadori Electa, Napoli, 1998.
- DUNBABIN 1999 Dunbabin, Katherine M. D.: Mosaics of the Greek and Roman World. Cambridge University Press, 1999. 357 p.
- FÜLEP – BURGER 1979 Fülep Ferenc – Sz. Burger Alice: Baranya megye a római korban /Die Römerzeit im Komitat Baranya/ In: Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. (Szerk. Bándi Gábor) 1979. Pécs, 223–328.
- FÜLEP 1984 Fülep Ferenc: Sopianae. The History of Pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population. ArchHung 50 (1984).
- GABLER – REDŐ 1998 Gabler, D. – Redő, F.: Animal representations on the mosaic pavements of a Roman villa at San Potito di Ovindoli in: Man and the animal world. Studies

- in archaeozoology, archaeology, anthropology and palaeolinguistics in memoriam S. Bökönyi (Eds.: P. Anreiter– L. Bartosiewicz– E. Jerem– W. Meid). *Archaeolingua* Budapest 1998, 247–264.
- GABLER 1990 Gabler D., Kereskedelem. In: *Pannonia Régészeti Kézikönyve* (szerk: Mócsy A. –Fitz J.) (Budapest 1990) 185–209.
- GABLER 1993 – 1994 Gábler Dénes: A Balatontól északra lévő terület római kori településtörténetének néhány kérdése. In: *VMMK 19–20.* (90 esztendő a „Veszprémvármegyei” múzeum) Jubileumi évkönyv. Veszprém, 1993–1994. pp. 149–155.
- GÁSPÁR 2006 Gáspár Dorottya: *Pannonia régészete. ΑΓΑΘΑ XX* (2006)
- GÉFIN 1941 Géfin Gy., *Szombathely vára, Szombathely*, 1941.
- GÉFIN 1992 Géfin Gy., *A Romkert feltárása (1938–1943)*, *Acta Savariensia* 6. Szombathely, 1992.
- GESZTELYI 2000 Gesztelyi T., *Antike gemmen im Ungarischen Nationalmuseum*. In: *Catalogi Musei Nationalis Hungarici III.* (Budapest 2000)
- GONZENBACH 1961 V. von Gonzenbach, *Die römischen Mosaiken der Schweiz*. Basel, 1961.
- GORZALCZANY – SHOEFF 2022 Amir GORZALCZANY – Ram SHOEFF: *The Lod Mosaics: From Luxurious Roman Mansion to Catalyst for Urban and Social Change*. In: *JMR* 15, 2022 147–165. DOI: 10.26658/jmr.1143741
- HAJNÓCZI 1987 Hajnóczy Gy., *Pannónia római romjai*. Budapest, 1987.
- HAVAS 2006 Havas Zoltán: *A Testvérhegyi villa területén végzett feltárások újabb eredményei.* (Budapest /1./, Lángliliom utca–Bécsi út 114.; Hrsz.: 20023/27–29) / *Recent results of excavations in the area of the Testvérhegy villa* (Budapest III Lángliliom Street– 314 Bécsi Road; Lrn: 20023/27–29) *Aqfűz* 13 (2006), 2007. 137–153.
- HESZTERA 1981 Hesztera Aladár: *Egy római mozaik rekonstrukciója és kísérlet a mozaikot felépítő kőzetek lelőhelyeinek azonosítására /Rekonstruktion eines römischen Mosaiks und Versuch auf die Identifizierung der Fundstellen der Gesteine, aus denen das Mosaik Aufgebaut ist/ Savaria* 15 (1981) /1988/ 231–248.
- HINKS 1933 R. P. Hinks, *Catalogue of the Greek, Etruscan and Roman Paintings and Mosaics in the British Museum*. London 1933.
- ISZTIN – TÁRCZY – TÓTH 2013 Isztin Gyula – Tártsy Tamás – Tóth Endre: *A savariai császári palota és díszterme. Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értésítője* 36 (2013) 187–201. Szombathely, 2013.
- JOBST 1985 W. Jobst, *Antike Mosaikkunst in Österreich*. Vienna, 1985.
- JOBST 1997 Jobst, W., *Istanbul – Das grosse byzantinische Palastmosaik*, Istanbul, 1997.

- KABA 1958 Kaba Melinda: Az aquincumi helytartói palota mozaikpadozatai /Die Mosaikfussboden des Statthalterpalastes von Aquincum. *BudRég* 18(1958) 79–105.
- KABA 1958 KABA Melinda: Az aquincumi helytartói palota mozaikpadozatai. *BudRég* 18.1958. p. 79–102.
- KÉRDŐ 2010 Kérdő K. – Schweitzer F., Aquincum. Ókori táj – ókori város (szerk. K. Kérdő – F. Schweitzer) Budapest 2010.
- KIRCHHOF 2009 Kirchhof A., Topográfiai kutatások az aquincumi katonaváros északnyugati régiójában, a cella trichora szomszédságában. *AqFüz* 15 (2009) 43–61.
- KISS 1959 Kiss, Ákos: The Mosaic Pavements of the Roman Villa at Baláca. In: *ActaArchHung Tomus XI. Fasciculi 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.* pp. 159–236.
- KISS 1973 Kiss, Ákos, Roman Mosaics in Hungary. *Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest, 1973.
- KISS 1987 Kiss, Ákos, Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn, Budapest, 1987.
- KŐFALVI – REDŐ 2002 Kőfalvi, Csilla – Redő, Ferenc: Salla, a római kori központ. Períódusok, kronológia és sztatigráfia. Katalógus. In: *Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. Katalógus. Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 2002.* pp. 38–60.
- KUZSINSZKY 1892 Kuzsinszky B., Az építkezés Aquincumban. *BudRég* 4 (1892) 73–123.
- KÜRTÖSI 2010 Kürtösi, Brigitta (2010): Aquincumi mozaikpadló töredék restaurálása és vizsgálatai. In: *Műtárgyvédelem* 35. pp. 113–125.
- LA ROCCA ET ALII 2000 La Rocca E. – M. és A. de Vos, Pompei (Milano 2000)
- LÁNG 2009 Láng O., „Unpleasant to live in, yet it makes the city rich”: Functions of Strip-buildings in the Aquincum Civil Town, in the Light of New Discoveries. In: *Ex officina. Studia in honorem Dénes Gabler* (ed.: Bíró, Sz.) (Győr 2009) 271–286.
- LÁNG 2011A Láng O., Az aquincumi Festőház: régi adatok és új eredmények. *BudRég* 44 (2011) 32–44.
- LÁNG 2011B Láng O., Hitelesítő ásatás az ún. Festőház és környezetének területén, az aquincumi polgárváros déli városfalánál. *AqFüz* 17 (2011) 18–35.
- MANGO 1994 Geometric Ewers. In: *Mango, Marlia Mundell – Bennett, Anna: The Seuso Treasure. Part One. Ann Arbor, MI, 1994.* pp. 402–426.
- MANO–ZISSI 1965 Mano–Zissi, Đorđe: La question des différentes écoles de mosaïques gréco-romaines de Yougoslavie et essai d’une esquisse de leur évolution. In: *La mosaïque gréco-romaine, Paris 29 Août – 3 Septembre 1963. Colloques*

- Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique. (Ed. Picard, Gilbert Ch. – Stern, Henri M.) CNRS, Paris, 1965.
- MÁRITY 1993 Mártity E., Kronológiai problémák és városszerkezeti sajátosságok Aquincum polgárvárosában. *BudRég* 30 (1993) 137–148.
- MÓCSY 1990 Mócsy A., Lakosság és társadalom. In: *Pannonia Régészeti Kézikönyve* (szerk: Mócsy A – Fitz J.) (Budapest 1990)
- MONTEVECCHI – BOLZANI 2012 Montevecchi, Giovanna – Bolzani, Paolo: La Domus dei Tappeti di Pietra. Un sito archeologico nel cuore di Ravenna. In: *L'architettura privata ad Aquileia in età romana. Atti del convegno di studio* (Padova, 21–22 febbraio 2011). *Antenor quaderni*, 24. Padova University Press, Padova, 2012. 665–683.
- MRÁV 2019 MRÁV, Zs.: Egy késő római luxusvilla Nagyharsányban. *Várak, Kastélyok, Templomok* 15 (1). 18–21.
- MRÁV 2021 Mráv, Zsolt: Egy késő római luxusvilla Nagyharsányban, a Szársomlyó–hegy lábánál. In: *Magyar Régészet* 10. évf. (2021), 1. szám, pp. 11–21. DOI: <https://doi.org/10.36245/mr.2021.1.2>
- MRÁV ET ALII 2008 Mráv Zsolt – Markó András – Bradák Balázs: Preliminary reports on the micro–region investigation “Villány and its region” of the Hungarian National Museum, In: *RKM 2007*. Budapest, 2008. 101–113.
- NAGY 1925 NAGY Lajos: Bestrafung der Dirke auf einem Aquincumer Mozaik. *RömMitth* 40. 1925. p. 51–65.
- NAGY L 1927 Nagy Lajos, Az antik mozaikművészeti kutatások újabb eredményei. *ArchÉrt* 41(1927)192–196, 370.
- NAGY L 1938 Nagy Lajos: Iparművészet. In: Nagy Lajos: *Pannonia sacra*. V.fejezet. Különlenyomat a Szent István Emlékkönyvből. [Franklin Ny.], Budapest, 1938. 31 –148.
- NAGY T 1950 Nagy Tibor: Római köemlékek Transaquincum területéről. *BudRég* 15 (1950) 357–388.
- NAGY T 1971 Nagy Tibor: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. *Bud Rég* 22 (1971) 103–160.
- NAGY T 1975 Nagy Tibor: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: *Budapest története I. Az őskortól az Árpád–kor végéig* (Budapest, 1975)
- NAGY T. 1942 Nagy L., Topográfia, polgárváros. In: *Budapest története I.–II.* (szerk.: Alföldi A. – Nagy L. – László Gy.) (Budapest 1942) 366– 385.
- NAGY T. 1943 Nagy T.: A Fővárosi Régészeti és ásatási Intézet jelentése az 1938 – 1942 évek között végzett kutatásairól. *BudRég* 13 (1943) 359 – 400.
- NAGY T. 1958 Nagy T., Az aquincumi ún. festőlakás. *BudRég* 18 (1958) 149– 187.
- NAGY T. 1964a Nagy T., III. ker. Aquincumi polgárváros területe. Basilica. In: *Jelentések*. *BudRég* 21 (1964) 295–336.

- NAGY T. 1964b Nagy T., Perióduskutatások az aquincumi polgárváros területén. *BudRég* 21 (1964) 9–54.
- NAGY T. 1973 Nagy T., Budapest története I. (szerk: Gerevich L.) (Budapest 1973)
- NÉMET 1991 Németh Margit: Stand der Forschungen in den Militärlagern von Aquincum. *Carnuntum Jb.* 1991 [1992] p. 81-87.
- NÉMET 2003 Németh M., Aquincum in der Kaiserzeit. In: *Forschungen in Aquincum 1969–2002.* (hrsg: P. Zsidi) (Budapest 2003) 54–62.
- OBERMAYR 1967 A. Obermayr, Römerstadt Carnuntum. Ruinen, Grabungen, Funde. Vienna, 1967
- OCHOA ET ALII 2004 Ochoa, Carmen Fernández – Sendino, Fernando Gil – del Valle, Almudena Orejas Saco: La Villa Romana de Veranes. En complejo rural tardorromano y propuesta de estrudo del territorio. *AEspA* 77(2004) 197–219.
- OROSZLÁN 1939 OROSZLÁN, Zoltán: Állatalakos kulcsnyelek Pannoniában. Adatok a brigetiói bronzöntő műhelyek működéséhez. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József – Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 15 (1939) pp. 115–132.
- ØRSTED 1985 P. Ørsted: Roman Imperial Economy and Romanization. A Study in Roman Imperial Administration and the Public Lease System in the Danubian Provinces from the First tot he Third Century A.D. Copenhagen, 1985
- OSTROWSKI 1990 OSTROWSKI, J. A.: Les personnifications des provinces dans l'art romain, Warszawa, 1990.
- OTTOMÁNYI 2016 Ottományi Katalin, A budaörsi római vicus temetője. In: Ottományi K. (szerk.): *Római vicus Budaörsön II. (Der römische vicus von Budaörs).* 2016. Budapest
- OVADIAH 1987 R. & A. Ovadiah, Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel. Rome 1987.
- PALÁGYI 1984 K. Palágyi, S. (1984): Baláca. In: *VMMK* 17. Veszprém.
- PALÁGYI 1989 K. Palágyi S. (1989): A balácai villagazdaság alaprajza az újabb megfigyelések tükrében. In: *Balácai Közlemények* I. pp. 11–34.
- PALÁGYI 1993–1994 K. Palágyi, S. (1993–94): Római kori tégláégető kemencék Veszprém megyében. In: *VMMK* 19–20. pp. 21–28.
- PALÁGYI 1994 K. Palágyi, S. (1994): Óskor, római kor, népvándorlás kora. In: Veress, D. Cs. – Hudi, J. – Ács, A. – K. Palágyi, S.: *Nemesvámos története – A község története az ősidőktől napjainkig.* Veszprém. pp. 7–47.
- PANYAGUA 1973 E. Panyagua, Catalogo de representaciones de Orfeo en el arte antiguo, *Helmantica* 24, 1973, 433–498.
- PAPP 1960 PAPP László, *RégFüz* I/13. 1960. 65.

- PARLASCA 1959 K. Parlasca, Die römischen Mosaiken in Deutschland, Römisch–germanische Forschungen 23. Berlin, 1959.
- PARRAGI 1963 Parragi Györgyi: A Bogdáni úton feltárt késő római temető. In: BudRég 20. (1963) 311–326.
- PARRAGI 1971 Parragi Gy., Ásatások az aquincumi polgárváros K–i részén. Bud Rég 22 (1971) 403–410.
- PARRAGI 1991 PARRAGI Györgyi: A Folyam utcai római villa. BudRég 28.1991. p. 199–215.
- PAULOVICS 1940 Paulovics I., Savaria capitolioma, Arch. Ért. 1940, 19–34. old.
- PAULOVICS 1943 Paulovics I., Savaria–Szombathely topográfiaja, Acta Savariensia, Szombathely, 1943.
- PAVOLINI 1982 Pavolini C., Ostia – vita quotidiana. II. L’edilizia – Le attività artigianali – Il commercio (Ostia 1982)
- PETRIE 1930 Petrie, W. M. Flinders (William Matthew Flinders), Sir, 1853–1942: Decorative patterns of the Ancient World. British School of Archaeology in Egypt. London, 1930. 112 p.
- PÓCZY 1958 Sz. Póczy Klára: Az aquincumi helytartói palota falfestészete. In: BudRég 18 (1958) 103–148.
- PÓCZY 1986 Póczy K., Die Zivilstadt (municipum, später colonia). In: Das Römische Budapest (hrsg.: H. Polenz) (Münster 1986) 121–130.
- PÓCZY 1986a PÓCZY Klára: Die Militärstadt von Aquincum im 2. und 3. Jahrhundert. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms. 3. (Internationaler Limeskongress, 13. (Aalen 1983.) Stuttgart, 1986.
- PÓCZY 1986b PÓCZY Klára: Die Lagerstadt (canabae legionis). In: Das römische Budapest. Münster 1986. p. 99–130.
- PÓCZY 2004 Póczy Klára: Aquincum, Budapest római kori történelmi városmagja. Enciklopédia Kiadó, 2004. 504 p.
- REDŐ 1995 Redő, Ferenc: Roman villa at Alsórajk–Kastélydomb 1987–1993. In: Antaeus | Communicationes Ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae 22. | Archaeology and Settlement History in the Hahót Basin, South–West Hungary from the Neolithic to the Roman Age. | Ed. Szőke, Béla Miklós. Budapest 1995. pp. 269–305. Pl. 182–227.
- REDŐ 1996 Redő, F.: Az alsórajki római villa főépülete és mozaikjai. In: CommArchHung (=Communicationes Archaeologicae Hungariae) Budapest, 1996. pp. 93–115.
- RELIGION 1998 Religion and Cults in Pannonia (ed.: J. Fitz) (Székesfehérvár 1998)
- RHÉ 1907 Rhé Gyula: Római leletekről Balácsa pusztán. (Veszprém m.) ArchÉrt 27. 1907. 364–368.

- RHÉ 1912 Rhé Gyula: A balázcai ásatások eredményei. In: Balácsa. Veszprém, 1912. 31–104.
- RHÉ 1927/28 Rhé Gyula: Újabb ásatások eredményei Balácán. A Veszprémvármegyei Múzeum és Könyvtár 1927/28 évi jelentésének irodalmi melléklete. 48–49.
- SALIES 1974 Salies, G., Untersuchungen zu den geometrischen Gliederungsschemata römischer Mosaiken, Bonner Jahrbücher 174, 1974, 1–178. old.
- SALIES 1986 G. Hellenkemper Salies, 'Römische Mosaiken im Griechenland', Bonner Jahrbücher 186 (1986) 241–284.
- SALVADORI - SBROLLI SALVADORI, Monica – Sbroli, Clelia: Wall paintings through the ages: the roman period – Republic and early Empire. *Archaeological and Anthropological Sciences* (2021) 13: 187
<https://doi.org/10.1007/s12520-021-01411-3>
- SCHAAL 1957 Schaal H., Ostia. Der Welthafen Roms (Frankfurt am Main 1957)
- SCHÄFER 2015 Schäfer, Thomas / Schmidt, Karin / Osanno, Massimo (Hrsg.): *Cossyra I; Die Ergebnisse der Grabungen auf der Akropolis von Pantelleria / S. Teresa ; Der Sakralbereich ; in Zusammenarbeit mit Thomas Lappi/ hrsg. von Thomas Schäfer, Rahden/Westf.: Leidorf, 2015 (Tübinger Archäologische Forschungen; Bd. 10) ISBN 978–3–89646–990–8*
- SCHERRER 2003 Scherrer, P. Savaria. In: *The autonomous towns of Noricum and Pannonia. Pannonia I. Situla* 41, 2003, 53–80. old.
- SCHMID 1993 SCHMID, D.: *Die römische Mosaiken aus Äugst und Kaiseraugst. Äugst, 1993.*
- SCHOELLER 1969 M. F. Schoeller, *Darstellungen des Orpheus in der Antike.* Freiburg, 1969
- SIMMS 1991 A. Simms, *Classic Quilts: Patchwork Designs from Ancient Rome.* Flint, Michigan 1991.
- ŠMID 2017 Katarina Šmid: *The Orpheus Monument in Ptuj. Some new Observations.* 2019, Akten des 15. Internationalen Kolloquiums zum Provinzialrömischen Kunstschaffen. *Der Stifter und sein Monument. Gesellschaft – Ikonographie – Chronologie*, 14. bis 20. Juni 2017 Graz / Austria (Schild von Steier. Beiheft 9). 392–402.
- ŠMID 2019 Katarina Šmid: *The Orpheus Monument in Ptuj. Some new Observations.* 2019, Akten des 15. Internationalen Kolloquiums zum Provinzialrömischen Kunstschaffen. *Der Stifter und sein Monument. Gesellschaft – Ikonographie – Chronologie*, 14. bis 20. Juni 2017 Graz / Austria. Schild von Steier. Beiheft 9. 392–402.
- SMITH 1977 D. J. Smith, 'Mythological figures and scenes in Romano–British mosaics' in J. Munby and M. Henig (eds.), *Roman Life and Art in Britain.* BAR 41(i) Oxford, 1977.

- SOSZTARITS 1994   Sosztarits O., Topographische Forschungen im südlichen Teil von Savaria. Die Notgrabung auf dem Hauptplatz von Szombathely (1991–1992), in: *La Pannonia e l'Imperio Romano*, Annuario dell'Accademia d'Ungheria, a cura di Gábor Hajnóczy, Roma, 1994, 233–243. old.
- STERN 1955   H. Stern, La mosaïque d'Orphée de Blanzay-lès-Fismes (Aisne), *Gallia*. 1955, 41–77.
- SWOBODA 1942   SWOBODA, E.: Römische und romanische Paläste. Wien, 1942.
- SZALAY 1992   Szalay Zoltán, A Nemesvámos–baláca pusztai villa i/10-es helyiségében talált mozaikpadló restaurálása/Restaurierung des Mosaikfußbodens aus dem Raum 1/10 der Villa in Nemesvámos–Baláca puszta. *BK* 1992/2. 281–287.
- SZENTLÉLEKY 1994   Szentlélek T., Il Palazzo imperiale di Savaria, in: *La Pannonia e l'Imperio Romano*, Annuario dell'Accademia d'Ungheria, a cura di Gábor Hajnóczy, Roma, 1994, 243–250. old.
- SZILÁGYI 1945   Szilágyi, János: Az aquincumi helytartói palota. Az 1941. évi ásátások az óbudai Hajógyárszigeten. In: *BudRég* 14 (1945) (=Budapest Régiségei. Régészeti és Történeti Évkönyv XIV.) A Fővárosi Múzeum kiadása, Budapest, 1945. pp. 29–153.
- SZILÁGYI 1950   Szilágyi J., Az aquincumi egyszerű lakóháztípusok. *ArchÉrt* 77 (1950) 84 – 90.
- SZILÁGYI 1958   SZILÁGYI János: Az aquincumi helytartói palota. *BudRég* 18. 1958. p. 53–77.
- SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY 1955   Szilágyi János György: T. Ivanov: Rimska mozaika et Ulpia Èskus (Római mozaik Ulpia Oescusból). *Monuments de l'art en Bulgarie*, Volume II. Szófia 1954. *Antik Tanulmányok* II. 1955. 4. sz. 286–287. p.
- SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY 1980   Szilágyi János György: Róma születése. Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban római közgyűjtemények anyagából. *Művészet* XXI. 1980. VI. 6. sz. 14–17. p. 9 ill. [belső borítón is]
- SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY 1990   Szilágyi János György: Riegl Későrómai iparművészete és a klasszika–archeológia. In: Riegl, Alois: *A későrómai iparművészet*. Budapest: Corvina; Franklin Nyomda, 1990. 249–267. p. teljes: 272 p. 70 t. (Művészet és elmélet, ISSN 0138–9122) ISBN 963–13–2749–3
- SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY 2002   Szilágyi János György: A rómaiakra várva. *Antik Tanulmányok* XLVI. 2002. 1–2. sz. 5–24. p. 15 ill. Angol nyelvű kivonattal Eredeti közlés: 2000 Újraközlés: Szirénzene. 2005; A tenger fölött. 2012
- SZIRMAI 1980   SZIRMAI Krisztina: Aquincum, Herkules villa. Kiállítási vezető. Bp. 1980.
- SZIRMAI 1990   SZIRMAI Krisztina: Zur Chronologie des Auxiliarkastelle und des Legionslagers des 2–3. Jahrhunderts in Aquincum. In: *Der Römische Limes*

- in Österreich Heft 36/2. (Akten des Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum.) Wien, 1990. p. 683–687.
- SZIRMAI 1991 SZIRMAI Krisztina: Neue Wandgemälde auf dem Gebiet der Lagerstadt von Aquincum. *BudRég* 24. 1991. pp. 203–206.
- SZIRMAI 1998 Szirmai Krisztina, Új mozaikpadlók az aquincumi katonaváros északi részén. *BudRég* 32(1998) 157–164.
- T. LÁNG 2008 T. Láng O.: Functions and Phases: The „Peristyle – House” in the Civil Town of Aquincum. In: *DOMUS. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien.* (hrsg: P. Scherrer) (Wien 2008) 271–284.
- THOMAS 1964a B. Thomas Edit: *Baláca. Mozaik, freskó, stukkó.* Budapest, 1964.
- THOMAS 1964b Thomas Edit, *Römische Villen in Pannonien.* Budapest, 1964.
- TÓTH – ZÁGORHIDY Tóth E., Források Savaria – Szombathely történetéhez a római kortól 1526–ig. Zágórhidy Czigány Balázssal, *Acta Savariensia* 9., Szombathely 1994.
- CZIGÁNY 1994
- TÓTH 1973 Tóth E., Late antique imperial palace in Savaria, *Acta Archaeologica Hung.* 25, 1973, 117–137. old.
- TÓTH 1975 Tóth E., A savariai császári palota építéstörténetéhez, *Archaeológiai Értesítő* 12, 1975, 25–45. old.
- TÓTH 1976 Tóth E., Der Mosaikfussboden der Aula Palatina von Savaria, *Acta Archaeologica Hung.* 28, 1976, 301–317. old.
- TÓTH 1998 = KISS – TÓTH – ZÁGORHIDY CZIGÁNY 1998 Tóth Endre: Savaria az ókorban. In: Kiss Gábor – Tóth Endre – Zágórhidy Czigány Balázs: *Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig.* Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, Szombathely, 1998. pp. 8–67.
- TÓTH 2013 = ISZTIN – TÁRCZY – TÓTH 2013 Isztin, Gyula – Tárczy, Tamás – Tóth Endre: A savariai császári palota és díszterme. In: *Savaria – A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 36 (2013). Szombathely, 2013. pp. 187–201.
- TÓTH E 2012 Tóth Endre, A savariai császári palota és díszterme. *Vasi Szemle* LXVI/5–6. 259–276.
- TOYNBEE 1962 J. M. C. Toynbee: *Art in Roman Britain.* London, 1962. Chapter on 'Mosaics', pp. 206–235.
- TOYNBEE 1964 J. M. C. Toynbee: *Art in Britain under the Romans.* Oxford, 1964. Chapter on 'Floor mosaics', pp. 228–289
- TSAKIRGIS 1990 Barbara Tsakirgis: The Decorated Pavements of Morgantina II: The Opus Signinum. *AJA* Vol. 94. No. 3 (Jul., 1990), pp. 425–443. (=American Journal of Archaeology),

- TUTKOVSKI 2015 Tutkovski, Miško: The Mosaics in the Early Christian Basilica at the Site of Manchevci in Ohrid. Мозаиците од ранохристијанската базилика кај Манчевци во Охрид. *Folia Archaeologica Balkanica* III (2015) 343–359.
- UFFLER 1971 UFFLER, A. M.: Fresquistes gallo-romains: le bas-relief du Musée de Sens. *RAE* 22 (1971) 393–401. *Revue archéologique de l'Est*, 22, fasc. 2–3. 1971.
- VADAY – GÁBOR 2022 VADAY, Andrea – GÁBOR, Olivér: The Fate and Reconstruction of a Roman Mosaic Floor at Pécs | Egy pécsi római mozaikpadló sorsa és rekonstrukciója. GeniaNet Publishing House, Genianet Bt., Pécs, 2022. DOI 10.15170/FRRMFP-2022 [92 p.]
- VIEILLEFON 2004 L. Vieillefon, Les Mosaïques d'Orphée dans les maisons de l'antiquité tardive. Fonctions décoratives et valeurs religieuses, *MEFRA* 116, 2, 2004, 985–995.
- VIEILLEFON 2003 L. Vieillefon, La figure d'Orphée dans l'antiquité tardive (Paris 2003).
- VISY 1977 Visy Zs., Intercisa (Budapest 1977)
- WATTEL–DE CROIZANT – JESNICK 1991 O. Wattel–de Croizant – I. Jesnick, The Mosaics of the House of Mourabas in Sparta. *Europa and Orpheus, Journal of the British Archaeological Association* 144, 1, 92–106.
- WAYWELL 1979 S. E. Waywell, Roman Mosaics in Greece, *AJA* 83, 3, 1979, 293–321.
- WELLNER 1970 Wellner I.: A magyarországi római kori épületek belső díszítő művészete. *Építés– és Építészettudomány* 2. 1970. 327–400.
- WELLNER 1971 Wellner, István: A magyarországi római kori épületek belső díszítő művészete. *Építés– és Építészettudomány* 2. (1971) 327–400.
- WERNER 1985 Jobst, Werner: Antike Mosaikkunst in Österreich. Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1985. 139 p.
- WHEELER 1964 Wheeler M., Roman Art and Architecture (London 1964)
- WITTS 2005 P. Wits, Mosaics in Roman Britain: Stories in Stone. Stroud, 2005.
- ZSIDI 1990 Zsidi P., Aquincum polgárvárosának városfala és védművei az újabb kutatások tükrében. *CommArchHung* 1990, 143–169.
- ZSIDI 1992 Zsidi P., 47/14./2 Budapest, III. Szentendrei út 139. Aquincum polgárváros romterület. *RégFüz* 44 (1992) 32.
- ZSIDI 2000 Zsidi P., Falfestmények az aquincumi polgárvárosból és a városi territóriumról. In: A római kori falfestészet Pannoniában. *Acta Arch. Brigetionensia* 1. vol. 1. (Komárom 2000) 132–156.
- ZSIDI 2002a ZSIDI P.: Aquincum polgárvárosa az Antoninusok és Severusok korában. (MOYΣEION sorozat) Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2002.
- ZSIDI 2002b ZSIDI P., Transformation of the town structure in the civil town of Aquincum during the Severi (AD. 193–235). *Acta ArchHung* 53 (2002) 132–149.
- ZSIDI 2004 ZSIDI P., Aquincum topográfája. *Specimina Nova* 18 (2004) 167– 226.

